

Драгомур Георгиев / Dragomir Georgiev

**ПРОБЛЕМЪТ С „ОБЛЕКЛОТО И КОНЕТЕ“ –
ИЛИ НЯКОИ МАЛКО ИЗВЕСТНИ МОМЕНТИ
ОТ ОБУЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРИ, УЧЕЩИ В РУСКИ
ВОЕННОУЧЕБНИ ЗАВЕДЕНИЯ В ПЕРИОДА 1879–1883 г.**

*The problem with „the clothes and the horses„ –
or some less known moments of the training
of Bulgarians, studying in Russian military schools
in the period 1879–1883*

Summary: One of the main problems in the military sphere, faced the Bulgarian state during the first months of free life, is the need for trained officers who gradually to replace their Russian teachers in the leadership and command of the army of Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia. At that time, only one of the great powers, Russia gives admission for the Bulgarians to its higher military academies and schools. During to its training our youth encounter various problems and difficulties which are less explored in the scientific literature. Some of them are related to the providing of clothing and the resolve of “the question with the horses” during their stay in the Northern Empire.

Key words: Russian military schools, clothing, horses, training, problems.

Един от основните проблеми във военната сфера, пред които се изправя българската държава през първите месеци на свободен живот, е нуждата от подготвени български офицери, които постепенно да заменят своите руски учители в ръководството и командването на армията както на Княжество България, така и на Източна Румелия. По това време единствена от Великите сили Русия дава достъп на българите до своите висши военни академии, училища и школи. По време на обучението си в Северната империя българските младежи срещат различни проблеми и трудности, които са малко изследвани в научната литература. Някои от тях са свързани с осигуряването на облеклото и конете по време на техния престой и ще бъдат обект на настоящата разработка.

През 1878 г. за попълване с юнкери на младшия клас на новооснованото Софийско военно училище са допуснати до встъпителния изпит всички по-интелигентни младежи. Другото водещо изискване е кандидатите да са завършили повече от трети гимназиален клас. Част от тях вече са отбили военната си

повинност в новосформираните дружини от Българската земска войска и биват изпратени от частите си в училището, а останалите са приети като цивилни. След изпита е обявено, че желязците да стават кавалеристи ще бъдат изпратени да се учат в Русия¹. Тези от тях, които искат, получават правото да се приберат по домовете си докато бъде уреден въпроса около тяхното заминаване между правителствата на Княжеството и Северната империя. През месец февруари 1879 г. желязците кандидати са събрани и е сформирана една команда от 101 кандидати, която бива изпратена в гр. Елисаветград, (Русия)². Информация от друг източник сочи, че броят на изпратените на обучение в Кавалерийското юнкерско училище е 90 души³, като обучението е изцяло за сметка на руската хазна⁴. Според Илия Маринов в училището учат 81 българи⁵. След пристигането им става ясно, че нуждите на армията на Княжеството към онзи момент от обучени кавалерийски офицери са много по-малки в сравнение с броят на желязците да се обучават за такива кандидати. Ето защо е взето решение част тях да бъдат разпределени за обучение в пехотните юнкерски училища в градовете Одеса, Киев и Тифлис (дн. гр. Тбилиси). Останалите български младежи, желязци да учат в Кавалерийското юнкерско училище в Елисаветград (Русия), образуват един български взвод, който от момента на приемането до края на учебната година се подготвя по специално изготвена за него програма в обособен подготвителен клас.

Обучението на младите българи в Кавалерийското юнкерско училище и условията в които те живеят по време на престоя си в Русия, стават обект на внимание и биват използвани в политическите борби, които в тези първи месеци на свободен живот се разгарят в Княжество България. Тон на спора дава намиращата се в този момент в опозиция Либерална партия. В анонимна статия публикувана в нейния печатен орган, вестник „Цялокупна България“⁶, остро се критикува отношението на българското правителство и военния министър по въпроса със средствата, които са отпускани за българските юнкери в Елисаветград⁷. Авторът изтъква като основна причина за напускането на училището на част от българите учещи се в него финансовата им невъзможност да живеят в този руски град, с това се оправдават и преместванията в други юнкерски училища. Акцентът в цялата кореспонденция е поставен върху едва ли не бедственото положение, в което се намират българите в това учебно заведение⁸.

Българското военно министерство бързо реагира на отправените обвинения. В един от първите броеве на „Държавен вестник“ за 1880 г. те са опровергани⁹. От публикувания там отговор се разбира, че е отправено официално запитване към началника на Елисаветградското кавалерийско юнкерско училище по повод на отправените обвинения¹⁰. В изпратения от руска страна отговор се разбира, че въпросът с облеклото е уреден. Става ясно, че е предоставен плат за шиене на дрехи и е заплатена самата им изработка, за онези юнкери, които нямат възможност да си платят сами. Опровергава се и твърдението във вестника, че юнкерите са в тежко материално положение. Предоставена е

информация за общата сума, която те са получили за предходните седем месеца и половина от България. В опровержението като основна причина за напускането на училището от страна на нашите юнкери се сочи не тежкото им материално положение и невъзможността да се издържат в Русия, а факта, че те смятат, че като напуснат училището в Елисаветград и се завърнат в Софийското военно училище, по-лесно ще завършат своето образование. Освен това те мислят, че по-бързо ще бъдат произведени в офицерски чинове.

Напускането на част от българските възпитаници, които учат в Кавалерийското юнкерско училище в Елисаветград през есента и началото на зимата на 1879 г., и тяхното желание по средата на учебната година да продължат да учат в Софийското военно училище, като това им се сметне за завършена учебна година, кара българския военен министър генерал Паренсов да изготви специален доклад до княз Батенберг. В него е регламентиран статутът в българската армия на онези младежи, които са напуснали Елисаветградското кавалерийско юнкерско училище и се връщат в България. От доклада се разбира, че те не могат да бъдат приети във Военното училище в София по средата на учебната година. Все пак си запазват правото да кандидатстват на следващата година, но след като се явят на встъпителен изпит¹¹.

Проблем с облеклото в следващите месеци имат и други българи, учещи военно дело в Русия. Това проличава от кореспонденцията, водена по това време между българския военен министър генерал Казимир Ернрот и завеждащия канцеларията на руската императорска комисия Михаил Домонтович. В свое писмо от 20 октомври 1880 г. генерал Ернрот моли за съдействие от страна на Домонтович за осигуряването на облекло на българските младежи, обучаващи се в руски военноучебни заведения в столицата Санкт Петербург¹². От писмото се разбира, че учещите в руската столица българи са отправили молба до княжеския военен министър, в която излагат своето трудно положение. Не желайки да отправи своята молба официално към Главния щаб на руската армия, генерал Ернрот се обръща към Домонтович и го моли за съдействие. Решението, което българският военен министър предлага, е да изпрати нужните средства на Домонтович, а той да ги предаде на началниците на съответните учебни заведения, за да бъдат покрити разходите на българските младежи.

Инициативата, подета от генерал Ернрот, довежда до бързи резултати. В друго свое писмо от 24 ноември 1880 г. Ернрот благодари на Михаил Домонтович за оказаната от него помощ за успешното разрешаване на въпроса с покриването на разходите на българските юнкери, учещи във военноучебните заведения в руската столица. От писмото става ясно, че Домонтович е съдействал и за уреждането на някои административни формалности с руската държавна банка, свързани с превода на парите. Освен това българският военен министър изразява надежда, че Домонтович ще продължи да помага на българите учещи военно дело в Русия, и ще следи за това, те да се отнасят сериозно към своите учебни задължения¹³.

Освен проблемите с облеклото, при обучението си в Русия нашите сънародници се сблъскват и с други трудности. Една от тях е свързана с конете, които българските офицери, обучаващи се в кавалерийските и артилерийските части на руската армия, използват по време на строевите занятия. Тези занятия са неразделна част от тяхното обучение и запознаване с артилерийската и кавалерийска служба, носена през периода на престой в Русия. По време на обучението и стажа си в императорската армия българите са длъжни да изпълняват същите служебни задължения, които имат и техните колеги – руските офицери. За изпълнението на някои от тези задачи те срещат сериозни затруднения, тъй като нямат собствени коне. Разрешаването на този проблем трябва да бъде поето от правителството на Княжество България. Това се налага тъй като според постигнатите договорености между двете държави всички издръжки, свързани с омбундирането на българските офицери, учещи в Северната империя, се поемат за сметка на кабинета в София. За разрешаването на този проблем през месец септември 1883 г. управляващият делата на Военното министерство към Генералния щаб на българската армия полковник Редигер пише специален доклад до княз Александър I Батенберг. В него той предлага въпросът с конете да се разреши, като за строевите упражнения на българските офицери, обучаващи се в кавалерийските и артилерийски части на руската армия, бъдат закупени коне, които ще бъдат собственост на правителството на Княжество България. По този начин нашите офицери няма да бъдат зависими по време на своите упражнения и строеви занятия от командирите на отделните части, към които са зачислени, тъй като в определени ситуации те могат с основание да им откажат да дадат за ползване строеви коне, собственост на руското правителство, зачислени в техните части. Това налага да бъдат купени определен брой коне, заедно с необходимото снаряжение и амуниция, от страна на българското правителство. Тъй като броят на българските офицери в Русия постоянно се променя, закупените коне и снаряжение ще се предават от един български офицер на друг. Първоначално полковник Редигер предлага да бъдат закупени десет коня, като самата покупка ще бъде извършена за сметка на военния бюджет на Княжество България¹⁴.

В настоящата разработка се разглеждат някои от проблемите, пред които се изправят българските юнкери по време на своето обучение в Русия. Това са въпроси, свързани с облеклото и конете, които използват нашите сънародници по време на своето обучение в руските средни и висши военно-учебни заведения. Макар и трудно за разглежданите въпроси винаги е намирано правилното решение. Бъдеща работа в българските и руските библиотеки, архиви и архивохранилища, ще спомогне за уточняването на отделни моменти от разглежданите по-горе от мен проблеми. Те ще бъдат обект на бъдещи мои изследвания върху настоящия проблем.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ На 28 януари 1879 г. Софийският губернский воински началник полковник Спокойский-Францевич изпраща рапорт до началника на Българската земска войска относно изпращането на 43-ма млади българи за обучение в Кавалерийското юнкерско училище в Елисаветград (Русия). Към този рапорт е приложен и списък с имената на тези българи. От написаното в началото на списъка става ясно, че те са взели задоволително и встъпителния изпит в Софийското юнкерско училище, но поради липса на свободни места са изпратени да учат в Русия (**Попов, В., Ц. Иванова, Й. Велкова**. Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. С., 1959, 549–550).

² Според изнесената тук информация броят на българите, които са изпратени да учат в Елисаветградското юнкерско кавалерийско училище, е 99 души. Те заминават за Русия през месец април 1879 г. (**Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до края на XIX век. – Военноисторически сборник, 6, (1983), с. 50).

³ **Петров, Т.** Българската земска войска. – Военноисторически сборник, 3, (2012), с. 10.

⁴ Това става ясно от рапорт на Варненския губернский началник подполковник Куртъянов, носещ дата 7 февруари 1879 г., до началника на Българската земска войска щабс-капитан Сокольский, за допълнителното изпращане на седем души за обучение в Кавалерийското юнкерско училище в Елисаветград. Оригиналът на документа е на руски език. От рапорта се разбира, че при пристигането на групата български младежи, изпратени да учат в Елисаветградското юнкерско кавалерийско училище, в гр. Варна, управляващият Варненския военен отдел се обръща до подполковник Куртъянов с молба за попълване на поверената му група до 90 човека, (т.е. при пристигането си във Варна групата младежи е 83 човека). Допълнителното число може да бъде набрано от младежи, които имат желание да учат в Русия, макар да не са държали встъпителен изпит, стига да имат предварително нужното образование, за да постъпят за обучение в юнкерско училище. За да изпълни молбата на управляващия Варненския военен отдел (чието име и чин не се посочват) подполковник Куртъянов нарежда да бъдат командирани седем младежи от 29-та Варненска пеша дружина, заедно с гореспомената партида българи за обучение в Кавалерийското юнкерско училище в Елисаветград. За съжаление, в документа не се споменават имената на командированите младежи (**Паренсов, П.** Изъ миналото Спомени на един офицеръ отъ штабъ въ България слъдъ 30 години. С., 1909, с. 31; **Попов, В., Ц. Иванова, Й. Велкова**. Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. С., 1959, с. 551–552).

⁵ **Маринов, Ил.** Майор Рачо Славейков. – Военноисторически сборник, 4, (1991), с. 141.

⁶ Вестник „Цѣлокупна България“ е първият официален печатен орган на Либералната партия след Освобождението. Започва да излиза в Търново на 20 юни 1879 г., след края на Учредителното събрание, под редакцията на Петко Рачов Славейков. През месец август 1879 г. вестникът е преместен в столицата София. Последният му брой излиза на 8 май 1880 г. Обявява се против управлението на първите две правителства в историята на Княжество България, съставени от Консервативната партия. След идването на власт на Либералната партия през месец март 1880 г. изданието се превръща в официоз на правителството (**Стателова, Е., Грънчаров, Ст., Василева, В., Вълков, Г., Димитров,**

П., Дончева, Б., Емануилова, Евг., Маринов, Ил., Маркова, З., Миладинова, Е., Пандев, К., Пенева, Н., Пенков, Ст., Петров, М., Попов, Р., Саздов, Д., Томова, Т., Цоцоркова, М., Шипчанов, И. Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 232–233).

⁷ Вестник „Джюлоупна България“ (София), бр. 20–21, 10 септ. 1879 г. Постарал съм се да предам тази кореспонденция в нейния възможно най-автентичен вид. Ето нейното пълно съдържание:

„... Нашите юнкери въ Елисаветградъ

Прѣди нѣколко дня като заминавахъ през Елисаветградъ, имахъ случай да по-събера слѣдующите свѣдѣния за нашите въ тоя град юнкери кои, мисля, ще бъдат интересни за всѣки от нашите родолюбиви българи.

Срѣцнахъ се въ тоя град съ нѣкои от учителите на юнкерите, срѣцнахъ се и съ мнозина от самите юнкери. Отзивите на учителите относително (относно) поведението, понятиелността (така е записано) старанията и успѣхитѣ на ученицитѣ бълг. (така е съкратено в оригинала) не оставяха да се желае нищо по-добро отъ послѣднитѣ, а това се доказваше най-крѣпоспорѣчиво още и отъ баловетѣ, получени при экзаменитѣ имъ.

Това нѣщо вървамъ ще зарадва всѣки българин. Но при това прося читателитѣ ни да прочетат и разкажитѣ на самите ученици за да видятъ какъ живѣятъ тѣ. Тѣй напр. (така е съкратено в оригинала) тѣ ми разказаха, че отъ как са дошли в тоя градъ получили съ само по нѣколко копѣйки изъ София и повече почти нищо сега по-свършването на экзаменитѣ, началника на училището Полковник Рицкевич, като им поблагодари за успѣхитѣ, които са направили в такова кѣсо време, казал имъ че тѣй като живѣянѣто в Елисаветград Юнкер. (така е съкратено в оригинала) училище ще струва много по-скѣпо отъ колкото в Петербургското, Тифлиското, Одесско, Софийско и проче юнкер. училища то който отъ тѣхъ желае може да се пренесе въ едно от тѣзи послѣднитѣ училища; а който ще остане при началото на учебната тодина (така е записана в оригинала думата година) трѣбва да има слѣдующитѣ вещи:

8-ризи и толкова донове, 8-цифта чораци памучени, 6-цифта рѣкавици, 2-шинела, 2-мундира, 2-циф. (цифта) сапоги и проч. съ една речъ облѣкло, за добивание на кое се искатъ нѣщо около 80-90 рубли. И забѣлѣжете че всичко това учениците трѣбва набаватъ съ свои средства, защото освенъ една храна, за тѣхъ почти нищо казионно не се полагало. До там даже дошла работата, щото по един приказ (заповед) изъ София, земали на учениците и тѣзи по един панталон и едни сапоги който имъ били дадени в Елисаветградъ защото у приказа казано, че тѣ получили въ първий призив такива нѣща за до 1880 г. това нѣщо прѣдаваме като фактъ и са надѣя, (надявам) че нашии военен министръ ще обърне сериозно внимание върхъ положението на тия наши бѣдни, ни твърдѣ надѣжени момци които, както е извѣстно се отишли въ чужбина не на своя воля, а съ испроводени отъ страна на правителството ни съ извѣстна цѣль.

Може би нѣкой ще попита: какъ ще бъде това, когато тѣзи ученици се възпитаватъ на казионно съдържание? Отговарямъ че на слова да; но въ същности, нашите ученици бѣдствуватъ въ Елисаветградъ и кой желае може да се научи отъ тѣзи ученици, които ще изпуснатъ (напуснатъ) изъ Елисаветградъ въ София.

Единъ пътникъ

Съ по-други свѣдѣния затова ний ще са повърнехъ въ идуцитѣ броеве ...“.

⁸ В. „Целокупна България“, (София), бр. 24, 23 септ. 1879 г., с. 3. Тук е публикуван списък с абонатите на вестника в страната и чужбина. От него става ясно, че за него са абонирани българи юнкери в Елисаветградското военно кавалерийско училище, които са родом от гр. Русе (не се посочват отделни имена). Въпреки това, може да се предположи, че авторът на статията, която цитирам по-горе, може да се търси измежду някой от тях.

⁹ ДВ, бр. 24, 2 февр. 1880 г. Ето и пълния текст на опровержението, публикувано в Държавен вестник от страна на Военното министерство: „... *От Военното министерство ни се съобщава за обнародване следното:*

В 21-ви брой на вестник „Целокупна България“ бе напечатана една кореспонденция за положението на българските юнкери в Елисаветград.

По повод тази кореспонденция бе направен (отправен) официален въпрос на Началника на Елисаветградското Кавалерийско юнкерско училище и от получения отговор подкрепен с официални документи се оказа следното:

Ако действително българските юнкери в Елисаветград и да са обзавани на общо основание като кавалерийски юнкери да имат собствено омбундиране при взети мерки от страна на училищното управление е било измолено да се отпусне казененъ (така е записано в оригинала) материал, с който могат да си направят дрехи, а за работата на дрехите за онези юнкери които не са били в състояние сами да заплатят за шиенето на дрехите било им е заплатено от сумата на училището за което се изхарчили до 900 ср. (сребърни) рубли.

В материално отношение повечето от българските юнкери не могат да се наричат бедни хора при общото им число около 100 човека, те са получили в разстояние от 7½ месеца (сумата от) 8349 рубли и 38 копейки и само малцина не са получили нищо от дома си. Затова не може да се каже, че причината според която българските юнкери наченаха (започнаха) в същото време да оставят Елисаветградското училище, била е бедственото им материално положение.

Причината трябва да се търси въ това, че юнкерите без всяко основание мислили, че като преминат въ Софийското военно училище ще бъдат по-рано офицери и ще достигнат офицерско звание чрез по-лек начин, понеже кавалерийската служба безспорно е по-тежка и мъчна от пехотната ...“.

¹⁰ В периода 1878–1885 г. началник на Елисаветградското кавалерийско юнкерско училище е полковник Ефим Ефимович Рынкевич – бивш началник-щаб на Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.). Той е изключително добре благоразположен към българите, учещи в Елисаветград.

¹¹ Този регламент е публикуван в Заповед № 103 по военното ведомство. Ето и неговото съдържание:

„... Негово Височество Княза според мой доклад благоволи да заповяда:

Юнкерите от Елисаветградското кавалерийско училище в Софийското военно училище да ся не приемат, а да се запишат в частите на войската със същите звания въ които състоятъ днес т.е. унтеръ-офицери или рядовый, без да се наричат юнкери, тъй както (като) званието юнкери принадлежи само на състоящите (учещите) се в училищата.

Онѣзи (онези) от тях, които са постъпили в Елисаветградското училище от частите на войската са задължени да служат общия срок, като им са сметне

службата до постъпването им в училището, а тъй също и времето им в училището, а които са постъпили не изъ (от) частите на войската, задължени са да прослужат за образованието което са получили една година като се сметне от дена на зачисляването им след възвръщането от Елисаветград.

Предоставя им се право на бъдещата година да постъпят в Софийското военно училище след examen на общо основание ...“. Заповедта влиза в сила от 11 декември 1879 г.

¹² „... *Работата е там, че се намирам в затруднение как да помогна ... и измислих да експлоатирам известните Ваши чувства към младоците ...*“ (Русия и възстановяването на българската държавност (1878–1885 г.). Архивите говорят. Т. 47. Документален сборник. С., 2008, с. 320–321).

¹³ **Цачевски, В.** Казимир Ернрот в историята на България, военачалник и държавник. С., 2013, с. 133.

¹⁴ ДВ, бр. 103, 27 септ. 1883 г. Информация за проблема с конете, които използват българските офицери по време на своето обучение в Русия, и начина, по който той е разрешен, намираме в Специален доклад по Военното ведомство № 246. Ето и неговото съдържание: „... *На първообразното съ собствената ръка на Негово Височество написано „одобрено Александър“*

Докладъ до Негово Височество № 246
Господарю!

Командираните офицери отъ армията на Ваше Височество, за да се запознаят с кавалерийската и артилерийската служба на руската армия въ времето което са там са длъжни да изпълняват същите служебни задължения, както и руските офицери. Но тъй като българските офицери нямат конье, то затова те срещат твърде сериозни затруднения като взематъ подъ внимание, че по съгласие с руското правителство всичките издръжки за съдържанието на командираните там офицери, трябва да си останат за сметка на Княжеското правителство, азъ намирамъ, че за успешните строеви занятия на офицерите отъ кавалерийските и артилерийските части, е безусловно необходимо да си имат свои конье, за да не бъдатъ в това отношение в зависимостъ отъ командирите на казаните части, които в много случаи могат да намерят за невъзможно да даватъ от своите правителствени строеви конье на казаните офицери.

Въ видъ на това явява се съвършено необходимо, щото да се намиратъ особени конье съ принадлежащите имъ такъми за българските офицери, но тъй като тия офицери се променяват уволявам съгласието на Ваше Височество да се купятъ на правителствена сметка 10 конье, заедно с принадлежащите имъ такъми, съобразно с числото на офицерите, които са постоянно командирани в Руссия, като се отнесът потребните затова издръжки към т. (4), ст. 3 отъ текущия военен бюджет при което коньете трябва да се считатъ правителствени, които да се предаватъ отъ един офицеринъ на друго.

Имамъ честта на (да) бъда на Ваше Височество най-покоренъ и върненъ служителъ.

Управляващ делата на Военното Министерство отъ Генералния Штабъ Полковникъ Редигеръ ...“.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

ДВ, бр. 20, 5 ян. 1880 г.; ДВ, бр. 24, 2 февр. 1880 г.; ДВ, бр. 103, 27 септ. 1883 г. [DV, br. 20, 5 yan. 1880 g.; DV, br. 24, 2 fevr. 1880 g.; DV, br. 103, 27 sept. 1883 g.]

Паренсов, П. Из миналото. Спомени на един офицер от штаба в България след 30 години. С., 1909. [Parenssov, P. Iz minaloto Spomeni na edin ofitser ot shtaba v Bulgariya sled 30 godini. S., 1909.]

Попов, В., Ц. Иванова, Й. Велкова. Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. С., 1959. [Popov, V., Ts. Ivanova, Y. Velkova. Balgarskata zemska voyska 1878–1879. Sbornik s dokumenti i materialii. S., 1959.]

Русия и възстановяването на българската държавност (1878–1885 г.) // Россия и восстановление болгарской государственности (1878–1885 г.). Архивите говорят. Т. 47. Документален сборник. С., 2008. [Rusiya i vazstanovyavaneto na balgarskata darzhavnost (1878–1885 g.) // Rossiya i vosstanovlenie bolgarskoj gosudarstvennosti (1878–1885 g.). Arhivite govoryat. T. 47. Dokumentalen sbornik. S., 2008.]

Стателова, Е., Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов. Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985. [Statelova, E., St. Grancharov, V. Vasileva, G. Valkov, P. Dimitrov, B. Doncheva, Ev. Emanuilova, Il. Marinov, Z. Markova, E. Miladinova, K. Pandev, N. Peneva, St. Penkov, M. Petrov, R. Popov, D. Sazdov, T. Tomova, M. Tsotsorkova, I. Shipchanov. Saedinenieto 1885, Entsiklopedichen spravochnik. Sofiya, 1985.]

Пачевски, В. Казимир Ернрот в историята на България, военачалник и държавник. С., 2013. [Tsachevski, V. Kazimir Ernrot v istoriyata na Bulgariya, voenachalnik i darzhavnik. S., 2013.]

Маринов, Ил. Майор Рачо Славейков. – Военноисторически сборник, 4, (1991). [Marinov, Il. Mayor Racho Slaveykov. – Voennoistoricheski sbornik, 4, (1991).]

Мишев, Р. Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до края на XIX век. – Военноисторически сборник, 6, (1983). [Mishev, R. Obuchenie na balkari v ruskite voenni uchebni zavedeniya ot Osvobozhdenieto do krayat na XIX vek. – Voennoistoricheski sbornik, 6, (1983).]

Петров, Т. Българската земска войска. – Военноисторически сборник, 3, (2012). [Petrov, T. Balgarskata zemska voyska. – Voennoistoricheski sbornik, 3, (2012).]

В. „Цѣлокупна България“ (София), бр. 20–21, 10 септ. 1879 г. [V. „Tsalokupna Bulgariya“ (Sofiya), br. 20–21, 10 sept. 1879 g.]

В. „Цѣлокупна България“ (София), бр. 24, 23 септ. 1879 г. [V. „Tsalokupna Bulgariya“ (Sofiya), br. 24, 23 sept. 1879 g.]

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

бр. – брой

ДВ – Държавен вестник (София)